

ארץ זבת חלב ודבש

וַיִּבְאֵנוּ אֶל הַמָּקוֹם הַזֶּה וַיִּתֵּן לָנוּ אֶת הָאָרֶץ הַזֹּאת אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ: (דברים כו ט).

וְאָרֶז לְהַצִּילוֹ מִיַּד מִצְרַיִם וּלְהַעֲלֵתוֹ מִן הָאָרֶץ הַהִוא אֶל אֶרֶץ טוֹבָה וְרַחֲבָה אֶל אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ: (שמות ג ח).
 לְמַעַן הַקִּים אֶת הַשְּׁבוּעָה אֲשֶׁר נִשְׁבַּעְתִּי לְאֲבוֹתֵיכֶם לֵאמֹר לְהֵם אֶרֶץ זָבַת חֶלֶב וּדְבַשׁ כִּיֹּם הַזֶּה וְאֶעַן וְאָמַר אָמֵן ה': (ירמיהו יא ה).

רמב"ן דברים כו טו – היכן השבועה?

"אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו" - לתת לנו וקיימת, ארץ זבת חלב ודבש - לשון רש"י. ואם כן שיעור הכתוב: ואת האדמה אשר נתת לנו, ארץ זבת חלב ודבש, כאשר נשבעת לאבותינו.⁴ ורבי אברהם אמר, כי טעמו להיותה כן תמיד, כלומר וברך את האדמה אשר נתת לנו, להיותה ארץ זבת חלב ודבש.⁵ ואין צורך בכל זה, כי בכלל הדבור או השבועה – הנתינה. אומר אדם לחברו: "נשבעת לי שדה שלך", "אמרת לי מנה". וכן: "כאשר דבר ה' אלהי אבותיך לך ארץ זבת חלב ודבש" (לעיל ו ג), וכבר פירשנו (שם).⁶ ... ולא יקשה בעיניך בכאן כי לא נזכר בשבועות האבות "ארץ זבת חלב ודבש", כי מאחר שהארץ ההיא בעת ההיא ארץ זבת חלב ודבש, הנה נשבע להם בארץ זבת חלב ודבש. או "לאבותינו" יוצאי מצרים, שנאמר להם (שמות ג ח) אל ארץ זבת חלב ודבש, כענין וירעו לנו מצרים ולאבותינו (במדבר כ טו).⁷

¹ שלוש פעמים נזכר הביטוי "ארץ זבת חלב ודבש" בפרשתנו. הראשונה, בוידוי (הודאה, אמירה), המלווה את הבאת הביכורים, פרשה המהווה גם ציר מרכזי בהגדת ליל הסדר. ראה ראש מסכת ביכורים: "אלו מביאים ביכורים וקוראים ואלו מביאים ואינם קוראים". שישה פסוקים מאוחר יותר, שוב נזכר הביטוי בדיון של וידוי מעשרות ("שנצטוו להתודות לפני ה' ברוך הוא ולהגיד בפינו בבית מקדשו שהוצאנו חוקי המעשרות והתרומות מתבואותינו ומפירותינו, ושלא נשאר כלום מהם ברשותנו שלא נתנו אותו, וזהו נקרא מצות וידוי מעשר" - ספר החינוך מצוה תרז). וזה לשון הפסוק שם: "השקפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש" (דברים כו טו). ראה דברינו [השקפה ממעון קדשך](#) בפרשת זו. פעם שלישית נזכר הביטוי במצווה של כתיבת התורה על אבני המזבח בהר עיבל: "וכתבת עליהן את כל דברי התורה הזאת בעברך למען אשר תבא אל הארץ אשר ה' אלהיך נתן לך ארץ זבת חלב ודבש כאשר דבר ה' אלהי אבותיך לך" (דברים כו ג). וכבר הרחבנו לדרוש גם בנושא זה בדברינו [האבן תשמור את האבן](#) בפרשה זו בשנה האחרת. הפעם נתמקד ב"ארץ זבת חלב ודבש", ברכה המשולשת בפרשה, אבל נזכרת בתורה כבר קודם.

² זהו האזכור הראשון של הביטוי ארץ זבת חלב ודבש בתורה, במעמד הסנה, כאשר הקב"ה מבקש לשלוח את משה להוציא את בני ישראל ממצרים ולהעלותם אל "ארץ זבת חלב ודבש". וחוזר הביטוי תשעה פסוקים מאוחר יותר שם: "ואמר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הפנימי והחתי והאמרי והפרזי והחוי והיבוי אל ארץ זבת חלב ודבש". עוד נזכר הביטוי בפרשת החודש (פרשת בא) ערב יציאת מצרים (שמות יג), בחטא העגל (שמות לג), פעם אחת בספר ויקרא (פרק כ) פרשת קדושים, בספר במדבר סביב חטא המרגלים וטענות עדת קרח, דתן ואבירם (פרקים יג, יד, טז). כמו כן, מספר פעמים בספר דברים (חוץ מהפסוקים שהבאנו) בהם משה מתאר את מעלותיה של הארץ שהעם עומד על סיפה (פרקים ו, יא, לא).

³ בנביאים, נזכר הביטוי בספר יהושע (פרק ה), ירמיהו (פרקים יא, לב) וביחזקאל פרק כ. ומכולם, בחרנו להביא את זה שבירמיהו יא ח, בו נעשה ניסיון, שלא צלח, לכרות ברית חדשה עם עם ישראל ולמנוע את החורבן. ראה ספרי דברים פרשת האזינו פיסקא שכ: "בנים לא אמוץ בם - שלא היו רוצים לענות אמן אחר הנביאים בשעה שהיו מברכים אותם. וכן הוא אומר (ירמיה יא ה) למען הקים את השבועה אשר נשבע לאבותיכם לתת להם ארץ זבת חלב ודבש כיום הזה. ולא היה בהם אחד שפתח פיו וענה אמן, עד שבא ירמיה וענה אמן". אפשר שבעקבות כישלון זה, טובע ירמיהו את מטבע הלשון "ברית חדשה" אשר תהיה לעתיד לבוא (ירמיהו לא ל). זו הרשימה פחות או יותר, של אזכור הביטוי ארץ זבת חלב ודבש במקרא, אם לא טעינו או החסרנו.

⁴ הלשון הקצרה של רש"י שנראית "תמימה ופשוטה" מקפלת בתוכה פירוש שלם שרמב"ן מסייע להוציא לאור ובהמשך גם להגן עליו. מדובר באזכור השני של ארץ זבת חלב ודבש בפרשתנו, בפרשת וידוי מעשרות (ראה הערה ו לעיל). שם כתוב: "כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש". היכן נשבע הקב"ה לאבות שייתן להם ארץ זבת חלב ודבש? אבל כך מפרש רש"י ורמב"ן מסביר שיש לשים את הפסיק במקום הבא ולקרוא את הפסוק כך: " ... וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו, כאשר נשבעת לאבותינו, ארץ זבת חלב ודבש". מביא הביכורים הוא שמשבח את הארץ כזבת חלב ודבש ומציין במאמר מוסגר שזו הארץ שהקב"ה נשבע לאבותינו. וטעמי המקרא מסייעים לשיטה זו, עם כל הקושי.

⁵ אבן עזרא מסביר שצריך לשים את הפסיק במקום אחר ולקרוא את הפסוק כך: " ... וברך את עמך את ישראל ואת האדמה אשר נתת לנו כאשר נשבעת לאבותינו, ארץ זבת חלב ודבש". קיום שבועת האבות היא בעצם נתינת הארץ – כמות שהיא: ארץ הכנעני והאמורי והגרגשי והיבוי וכו' ". הברכה שאנחנו מבקשים מהקב"ה היא שהתוספת שמצאנו בארץ, מעבר להבטחת האבות, זו שניתנה בהבטחה למשה בסנה ונכרכה ביציאת מצרים שהיא ארץ זבת חלב ודבש, שברכת תוספת זו תימשך ותמשך בזכות מצות הביכורים וקיום תרומות ומעשרות כדיון. זו התוספת לבנים מעבר להבטחה לאבות.

⁶ רמב"ן מגן על שיטת רש"י וטעונו הוא ש"בכלל השבועה הנתינה" וגם אם לא כתוב "נשבעת לתת", צודק רש"י שמוסיף מילים אלה לפסוק בוידוי המעשרות: "נשבעת לאבותינו לתת לנו וקיימת – ארץ זבת חלב ודבש" והשבועה לאבות הייתה לתת להם או לבניהם ארץ זבת חלב ודבש. כך הוא גם מסביר את הפסוק בדברים ו ג: "כאשר דבר ה' אלהי אבותיך לך ארץ זבת חלב ודבש". דיבר לתת לך. מעניין אגב שהוא לא מביא את הפסוק היחיד במקרא בו מופיעה המילה לתת כמקשרת בין האבות ובין ארץ זבת חלב ודבש, יהושע ה ו: "אשר נשבע ה' לאבותם לתת לנו ארץ זבת חלב ודבש".

⁷ עדיין הקושיה על שיטת רש"י ורמב"ן במקומה עומדת: היכן הובטחה לאבות ארץ זבת חלב ודבש? רמב"ן נדחק לומר אחת מהשתיים. האחת, שנאמר שהארץ הייתה מקדמת דנא ארץ זבת חלב ודבש וזו אחת מסיבות הבחירה בארץ כנען, את זה כולם ידעו, זו תכונתה

מסכת מעשר שני פרק ה משנה יג – טעם בפירות

"השקפה ממעון קדשך מן השמים". עשינו מה שגזרת עלינו, אף אתה עשה מה שהבטחתנו: "השקפה ממעון קדשך מן השמים וברך את עמך את ישראל" - בבנים ובבנות, "ואת האדמה אשר נתת לנו" - בטל ובמטר ובולדות בהמה. "כאשר נשבעת לאבותינו ארץ זבת חלב ודבש" - כדי שתתן טעם בפירות.⁸

מכילתא דרבי שמעון בר יוחאי פרק יג – מהו חלב ומהו דבש?

ארץ זבת חלב ודבש - ר' אליעזר אומר: חלב זה חלב הפירות, דבש זה דבש תמרים.¹⁰ ר' עקיבה אומר: חלב זה חלב ודאי וכן הוא אומר: "וְהָיָה בַיּוֹם הַהוּא יִטְפוּ הַהָרִים עָסִיס וְהַגְבְּעוֹת תִּלְכְּנָה חֶלֶב" (יואל ד יח). דבש זה דבש היערות וכן הוא אומר: "וַיָּבֵא הָעָם אֶל הַיַּעַר וְהָיָה הַלֶּךְ דְּבַשׁ" (שמואל א יד כו).¹¹

רמב"ן שמות פרק ג פסוק ח – שיר הלל לארץ מפי חונן עפרה

וטעם זבת חלב ודבש - כי שיבח תחילה את הארץ שהיא טובה, לומר שהאוויר טוב ויפה לבני אדם וכל טוב ימצא בה, ושהיא רחבה, שיעמדו בה כל ישראל במרחב. או טעם רחבה שיש בה רחבות, שפלה ועמק ומישור גדולים וקטנים ואין רובה הרים וגאיות. וחזר ושיבח אותה שהיא ארץ מקנה שיש בה מרעה טוב, והמים יפים, ויגדל החלב בבהמות, כי אין הבהמות בריאות וטובות ומרבות החלב, רק באוויר טוב ועשב רב ומים טובים. ובעבור שימצא זה באחו ובמרום הרים אין הפירות שם שמנים ויפים מאד, אמר כי היא עוד שמינה שפירותיה שמנים ומתוקים עד שתזוב כולה בדבש מהם. והנה שיבח אותה על כל טוב ה', על דגן ועל תירוש ועל יצהר ועל בני צאן ובקר. וזהו צבי היא לכל הארצות (יחזקאל כ ו).¹²

של הארץ כפי תיאורה הצבעוני במדרש ובמפרשים על בסיס הפסוק בשמות ג שנראה להלן. אבל ההבטחה לתת את הארץ כזבת חלב ודבש הייתה אכן רק לבנים ולכן היא נזכרת בפירוש ולראשונה בספר שמות – ספר הגאולה ותחילת המסע חזרה לארץ (ומה עם כל ההבטחות לאבות? שלוש לאברהם, אחת ליצחק ושתיים ליעקב, מצא אותן). והשנייה, שניסוג מעט ונאמר שאכן ההבטחה לארץ זבת חלב ודבש היא חידוש ותוספת של ספר שמות, של ההתגלות בסנה, של תהליך יציאת מצרים, אך האבות הם דור יציאת מצרים ולא אבות האומה של ספר בראשית. ראה שוב הפסוקים בדברים ו ג: "כִּי אֶפְשָׁר דָּבַר ה' אֱלֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבַשׁ" והפסוק ביהושע ה ו: "אֲשֶׁר נִשְׁבַּע ה' לְאֲבוֹתָם לָתֵת לָנוּ אֶרֶץ זָבֶת חֶלֶב וְדָבַשׁ".

⁸ אם נרצה להמשיך את מחלוקת רש"י ואבן עזרא, בתיאור של רמב"ן, אם לאבות האומה הובטחה ארץ זבת חלב ודבש, או שזו תוספת שניתנה לבנים (דור יציאת מצרים), הרי לנו לכאורה דעה של המשנה במסכת מעשר שני כשיטת רש"י. בלי פיסוק באמצע המשפט. כנגדה אפשר אולי להעמיד את מדרש תנחומא פרשת לך לך סימן ט: "לאברהם נאמר לך לך, ולבניו נאמר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ הכנעני והחתי והאמורי והפרזי והחוי והיבוסים אל ארץ זבת חלב ודבש (שמות ג)". אבל די לנו בנושא זה ואנו מבקשים לתת טעם אחר בפירות. הטעם שאומר שארץ זבת חלב ודבש היא תוצאה של המעשים שלנו ואינה הבטחה בלתי מותנית. מארץ זבת חלב ודבש לאבות ספר בראשית או אבות ספר שמות, אבל הטעם הנוסף בפירות, השפע הכמותי והאיכותי המגולם בביטוי זבת חלב ודבש הוא תוספת של זכות לבנים הנוחלים שבכל דור ודור. אפשר לשבת על הארץ והיא איננה זבת חלב ודבש ואפשר לזכות שתהיה כזו. ראה לשון תוספתא מסכת מעשר שני (ליברמן) פרק ה: "זבת חלב ודבש, מלמד: שהמעשרות נותנין טעם וריח ושמן דגן בפירות". השווה עם לשון המשנה: "כדי שתיתן טעם בפירות". ומשחרב הבית ניטל טעם הפירות ושומן הפירות (מסכת סוטה פרק ט משנה יב, ובגמרא דף מח ע"א).

⁹ כך נראה לנו לנקד, חלב הפירות, (אין נקוד במקור), כמו "וְאֶכְלוּ אֶת חֶלֶב הָאָרֶץ" (בראשית מה יח, חלב ארץ מצרים!), אך עדיין איננו יודעים חלב הפירות מהו והמאירים עינינו יבורכו בברכת שנת זבת חלב ודבש.

¹⁰ זוהי דעת רוב המפרשים והמדרשים שבדומה ל"ארץ זית שמן ודבש", הכוונה לדבש מהצומח היינו מהתמרים ולהלן נראה גם מתאנים. אבל רבי עקיבא שדעתו מובאת בהמשך, נראה שסבור שהוא דבש הדבורים שבונים כוורתיהם ביערות. דבש זה שהוא מן החי (בדומה לחלב שלדבריו הוא מהחי) הוא כידוע חריג הלכתי בולט מהכלל: "כל היוצא מהטמא – טמא". למרות שהדבורה היא עצמה שרץ טמא, הדבש שלה מותר (ושלא כלב שלב בהמה טמאה אסור). ראה פירוש תורה תמימה הערות ויקרא פרק יא הערה סו שמנסה לתת לכך הסבר 'מדעי' שמחזיר גם את דבש הדבורה לצומח, לצוף שיונקת הדבורה ולא (רק) לחי. זה נושא לדיון בפעם אחרת. לעניינינו, שיטת ר' עקיבא ושיטת ר' אליעזר בן עזריה, עומדות זו כנגד זו האם זבת חלב ודבש היא מהצומח או מהחי שנהנה מצמיחתה של הארץ. שני תנאים מיושבי הארץ נחלקים מה היא ברכתה המרכזית: מהצומח או מהחי.

¹¹ ובמדרש תנאים לדברים פרק כו: "ארץ זבת חלב ודבש שפירותיה שמינים כחלב ומתוקים כדבש". ורש"י בשמות יג ה: "זבת חלב ודבש - החלב זה מן העזים והדבש זה מן התמרים ומן התאנים". ובתוספתא מסכת מעשר שני שכבר ראינו: "נותנין טעם וריח ושמן דגן בפירות". ובפסיקתא זוטרתא (לקח טוב) במדבר פרשת שלח לך קו ע"ב התיאור שלקוח מהגמרא שעוד נראה להלן: "שהיה הדבש זה מן האילנות והעזים רועות תחתיהן וחלב של עזים זה מתחתיהם והדבש והחלב מתערב יחד".

¹² ובגמרא כתובות קיב ע"א: "אמר רב חסדא, מאי דכתיב: ואתן לך ארץ חמדה נחלת צבי (ירמיהו ג יט)? למה ארץ ישראל נמשלה לצבי? לומר לך: מה צבי זה אין עורו מחזיק בשרו, אף ארץ ישראל אינה מחזקת פירותיה. דבר אחר: מה צבי זה קל מכל החיות, אף ארץ ישראל קלה מכל הארצות לבשל את פירותיה". צבי, לאחר שנשחט, עורו מתכווץ ולא ברור איך כיסה את כל גופו, כך הארץ לא יכולה להכיל את השפע החקלאי שהיא מייצרת. ראה דברינו [לחס לשובע](#) וכן [בימי שלומציון ושמעון בן שטח](#) בפרשת בחוקותי וכן [דגן תירוש ויצהר](#) בפרשת עקב. כך או כך, נראה שהתיאור הרחב והמקיף ביותר לארץ זבת חלב ודבש, שמור לרמב"ן, אשר כתב דברים אלה, מן הסתם, ביושבו בספרד ובעת שחלם על ארץ ישראל והתגעגע אליה ולא אחרי שעלה אליה וראה אותה בשוממותה וחורבנה (ראה דברינו [פיתוחי חותם](#) בפרשת תצוה). ואולי גם התחזק בשיטתו, כשיטת רש"י לעיל, שאין זה מטבעה הרגיל של הארץ, אלא רק כאשר ישראל יושבים בה ועובדים אותה ומקיימים מצוותיה. ראה שוב בגמרא כתובות שר' יהושע בן לוי כועס על הארץ שממשיכה להוציא פירותיה ולהתנהג כארץ זבת חלב ודבש גם אחרי החורבן: "ארץ, ארץ, הכניסי פירותיך, למי את מוציאה פירותיך, לגויים הללו שעמדו עלינו בחטאותינו?"

מסכת ביכורים פרק א משנה י – מנין מביאים ביכורים

ואלו מביאין וקורין מן העצרת ועד החג משבעת המינים מפירות שבהרים מתמרות שבעמקים ומזיתי שמן מעבר הירדן רבי יוסי הגלילי אומר: אין מביאין בכורים מעבר הירדן שאינה ארץ זבת חלב ודבש.¹³

מסכת כתובות דף קיא עמוד ב – תיחום ארץ זבת חלב ודבש

רמי בר יחזקאל הזדמן לבני ברק,¹⁴ ראה אותן עזים שהיו אוכלות מתחת לעצי התאנה, ונטף דבש מן התאנים וחלב מן העזים והתערבבו זה בזה.¹⁵ אמר: היינו זבת חלב ודבש. א"ר יעקב בן דוסתאי: מלוד לאונו מרחק שלשה מילין, פעם אחת קדמתי בנשף (קמתי מוקדם בבוקר), והלכתי עד קרסולי בדבש של תאנים. אמר ריש לקיש: לדידי חזי לי (אני עצמי ראיתי) איזור זבת חלב ודבש של ציפורי, והוא שיעור של ששה עשר על ששה עשר מילין.¹⁶ אמר רבה בר בר חנה:¹⁷ לדידי חזי לי זבת חלב ודבש של כל ארץ ישראל, והיא בשטח כמו בין העיר בי מיכסי ועד מבצר תולבנקי, כ"ב פרסה אורכו ורוחבו שש פרסה.¹⁸

רבי יהושע בן לוי הזדמן לגבלא¹⁹, ראה אשכולות (בין הגפנים) שהיו עומדים וגודלם כעגלים. אמר: עגלים עומדים בין הגפנים? אמרו לו: אשכולות (ענבים) הם! אמר: ארץ, ארץ, הכניסי פירותיך, למי את מוציאה פירותיך, לגויים (נוסח אחר לערביים) הללו שעמדו עלינו בחטאותינו? לשנה האחרת הזדמן לשם ר' חייא, ראה אותם, את האשכולות, שהם עומדים וגודלם כעזים. אמר: עזים בין הגפנים? אמרו לו: לך, אל תעשה לנו כמו חברך.²⁰

פסיקתא זוטרתא (לקח טוב) במדבר קטו ע"א פרשת קרח – טענת דתן ואבירם

"אף לא אל ארץ זבת חלב ודבש הביאותנו וגו'". כאשר הבטחתנו במצרים (שם ג) ואומר אעלה אתכם מעני מצרים (שם) אל ארץ זבת חלב ודבש אל מקום הכנעני והפריזי. ותתן לנו נחלת שדה וכרם, העיני האנשים ההם תנקר.²¹

¹³ ובספרי דברים פרשת כי תבוא פסקא שא מצאנו: "ארץ זבת חלב ודבש, נאמר כאן ארץ זבת חלב ודבש ונאמר להלן (שמות יג ה) ארץ זבת חלב ודבש. מה ארץ זבת חלב ודבש האמורה להלן חמשת עממים, אף ארץ זבת חלב ודבש האמור כאן ארץ חמשת עממים. רבי יוסי הגלילי אומר: אין מביאים בכורים מעבר הירדן שאינו זבת חלב ודבש". איש הגלילי מקנא לכבודו של הגלילי? ראה גם במכילתא דרבי ישמעאל בא - מסכתא דפסחא פרשה יז: "ר' יאשיה אומר: נאמר כאן ארץ זבת חלב ודבש ונאמר להלן ארץ זבת חלב ודבש. מה להלן בארץ ה' עממים שהן ז' במקום אחר, אף כאן בארץ ה' עממים שהן שבעה במקום אחר". ולא ברור שם מה הגבולות המדויקים של ארץ חמישה העממים ואם גם חלקים של ארץ ישראל המערבית יצאו מכלל ארץ זבת חלב ודבש. ולגבי עבר הירדן המזרחי, כבר הרחבנו בדברינו [שבטי עבר הירדן המזרחי](#) בפרשת מטות, ושם הבאנו את תלמוד ירושלמי ביכורים פרק א הלכה ח שמנסה להעביר סכין דקה בשיטת ר' יוסי הגלילי בין נחלת חצי מנשה ש"לא נטלו מעצמן" ובין נחלת בני גד ובני ראובן שנטלו בעצמם ולכן לא יכולים לומר: "אשר נתת לי". ולהלכה, פוסק הרמב"ם שמביאים בכורים מעבר הירדן המזרחי: "אף על פי שאינה זבת חלב ודבש, הרי גם היא ניתנה לנו ויכול הוא לומר: אשר נתת לי ה'. ואין הלכה כר' יוסי הגלילי" (פירוש המשנה לרמב"ם מסכת ביכורים פרק א). אבל נראה שגם הרמב"ם מסכים שעבר הירדן המזרחי איננו בכלל ארץ זבת חלב ודבש.

¹⁴ תרגום הגמרא הוא עפ"י שטיינזלץ. מדובר בתקופה בה היו בבני ברק לא רק ישיבות ותלמודי תורה, כי אם גם עובדי אדמה. ואנחנו עוד זוכרים שהיו בבני ברק רפתות.

¹⁵ אולי מכאן לקח עגנון את תיאור העז בסיפורו מעשה בעז, כך אלו ואלו.

¹⁶ כך גם בירושלמי ביכורים פרק א הלכה ח על המשנה שהבאנו במקור הקודם: "רבי יוסי בשם רבי שמעון בן לקיש. רבי יונה רבי זעירה בשם רבי חנינה: ששה עשר מיל חיזור חיזור לציפורין הן ארץ זבת חלב ודבש". רבי יונה שם מנסה אמנם להרחיב את 'גבולות ציפורי' עד בית שאן ובקעת גינוסר, אבל הגישה הבסיסית לא משתנה. ההבטחה לארץ זבת חלב ודבש של התורה מתמקדת (מצטמצמת) בגליל לאחר החורבן! וכשהגמרא שם מקשה מהפסוק בספר שמות ג יז: "ואומר אעלה אתכם מעני מצרים אל ארץ טובה ורחבה אל ארץ זבת חלב ודבש"! היינו הארץ במובן הרחב. עונה ר' יונה או שמא ריש לקיש: "אשר בה זבת חלב ודבש".

¹⁷ זה אותו רבה בר בר חנה שידוע מסיפורי הגוזמאות שלו, ראה בבא בתרא עג ע"ב, דברינו [מתי מדבר](#) בפרשת שלח לך.

¹⁸ ראה מקבילה בגמרא מגילה ו ע"א ושם מסופר על שבת זבולון שבא לפני הקב"ה והתרעם ואמר: "לאחיי נתת שדות וכרמים ולי נתת הרים וגבעות". והגמרא מראה שם, כמו כאן, שבשטח קטן ומרוכז, בינות להרים, כמו איזור ציפורי, תיתכן ארץ זבת חלב ודבש כמו כל שאר נחלות השבטים, ולא שרק איזור ציפורי הוא ארץ זבת חלב ודבש. עוד שם בגמרא סיפורים רבים בשבח תפוקתה החקלאית של הארץ כגון רבי מאיר שראה בית סאה בבקעת בית שאן שהפיקה שבעים כור חיטים. ועוד שם הסיפור על מלמד התינוקות של ריש לקיש שלא בא שלושה ימים לבית המדרש שכן היה עסוק בבציר "אינסופי" של דלית גפן אחת!

¹⁹ לפי שטיינזלץ זהו מקום בגולן – עבר הירדן המזרחי שלעיל ראינו בשיטת ר' יוסי הגלילי שאיננו ארץ זבת חלב ודבש.

²⁰ שכבר נתקיימה בנו קללתו וקטנו האשכולות מעגלים לעזים. מדרש ספרי בפרשת האזינו פסקא שיח מדגיש שרוב שפע של טוב, ארץ זבת חלב ודבש, יכולים גם לגרום למרידה בקב"ה ולחורבן: "אמר לו הקב"ה למשה: אמור להם לישראל: כשאתם נכנסים לארץ אי אתם עתידים למרוד אלא מתוך אכילה ושתייה ומתוך שלוח, שנאמר: (דברים לא כ) כי אביאנו אל האדמה אשר נשבעתי לאבותינו זבת חלב ודבש ואכל ושבע ודשן ופנה אל אלהים אחרים". והנה כאן, לאחר החורבן, במזרחה של ארץ ישראל (שטיינזלץ מציע שגבלא היא בגולן, אבל נראה יותר שהיא איזור בדרום מזרח ים המלח, ראה גמרא יבמות מו ע"א על גרים שמלו ולא טבלו), הארץ שופעת כארץ זבת חלב ודבש, עד שחכמי ישראל כועסים עליה. האם חזרנו לשיטת אבן עזרא שבראש דברינו?

²¹ נחזור ונסיים בפרשה ובענייני דיומא. כאמור בהערה 2 לעיל, אחד האזכורים של הביטוי ארץ זבת חלב ודבש הוא בדברי דתן ואבירם כנגד משה שהוציאם מארץ מצרים שהיא זבת חלב ודבש, ולעומת זאת, אל ארץ זבת חלב ודבש שהבטיח, לא הביאם. ראה במדבר טז יג-יד: "המעט פי העליתנו מארץ זבת חלב ודבש להמיתנו במדבר ... אף לא ארץ זבת חלב ודבש הביאתנו ותתן לנו

אוצר המדרשים (אייזנשטיין) משה עמוד 367 – משה משתוקק לארץ זבת חלב ודבש

... ועמד משה וקרע את חלוקו ונטל מעילו וכסה את ראשו כאבל, ונכנס לתוך אהלו והיה בוכה ואומר: אוי לרגלי שלא דרכו בארץ ישראל, אוי לידי שלא קטפו מזמרותיה, אוי לגרוני שלא אכל מפירות ארץ זבת חלב ודבש.²²

שבת שלום
מחלקי המים

נחלת שְׁדָה וְכָרֶם". (המרגלים, אגב, מודים שהארץ היא זבת חלב ודבש (במדבר יג כז), וטענתם היא מכיוון אחר). אלה דברים כמדקרות חרב בלבבו של משה שלא התפתה בתחילה בסנה להוציא את בני ישראל ממצרים ולהביאם אל ארץ זבת חלב ודבש, וכעת שומע את דברי הנאצה של דתן ואבירם שלא הביאם אל ארץ זבת חלב ודבש! בפרט אולי לשיטת רמב"ן שהאבות להם הובטחה ארץ זבת חלב ודבש היו דור העבדים יוצאי מצרים. בה בעת, על רקע דברי נאצה אלה, מקבלים פסוקי הוידוי וההודאה בפרשתנו, פרשת הביכורים ויודי מעשרות, משנה תוקף. אנחנו עומדים מודים שכן באנו אל ארץ זבת חלב ודבש וקוימה ההבטחה שדור המדבר לא זכה לה. ואם נזכור שכל אלה הם דברי משה אשר שם את הדברים בפי דור הבנים שעתידי להיכנס לארץ בעוד שהוא לא נכנס ולא זכה לקיים מצוות ביכורים ומעשרות, נקבל משמעות כפולה ומשולשת, מהסנה, דרך מחלוקת קרח דתן ואבירם ועד הפרשה שלנו (ובכל דור ודור כשיטת אבן עזרא לעיל).

²² הרי זה עוד אחד מהמדרשים הרבים המתארים את כמיהתו הגדולה של משה להיכנס לארץ וסירובו למות, הוא משה שהתבשר ראשון בסנה על "ארץ זבת חלב ודבש" ועכשיו לא יראנה? ונסיים בסיפור נאה. מספרים שבאחד מהטישים של הרבי מגור (הבית ישראל?) בירושלים התארח אצלו חסיד חשוב מארה"ב והרבי כיבד אותו בפירות ואמר: אכול מפירות שנשתבחה בהם ארץ ישראל. ביקש אותו חסיד לספר בשבחה של ארץ ישראל שתוצרי חקלאותה מגיעים עד קצה העולם וכל יהודי שבוחר לקנות תוצרת הארץ יכול לאכול מפירותיה בכל מקום, ואמר: גם בברוקלין אפשר היום לאכול מפירות הארץ. ענה לו הרבי ממדרש זה שרואים שמשו השתוקק לאכול מפירות הארץ ולא זכה. ושאל הרבי: באמת, מדוע לא הביאו למשה מפירות הארץ, כפי שעשו המרגלים. אם לא יזכה להיכנס לארץ לפחות יטעם מפירותיה! אלא שאינו דומה האוכל פירות ארץ ישראל בחו"ל, למי שאוכלם בארץ. משה רצה לאכול את פירות ארץ ישראל בארץ ישראל! יתכבד מר ויאכל מפירות ארץ ישראל בארץ ישראל.